

FRAGMENTE DIN ISTORIA PRIMULUI RĂZBOI MONDIAL: ARESTAREA ȘI DEPORTAREA PREOȚIMII ROMÂNE DIN TRANSILVANIA

**Cercetător
Științific III Dr.
Mircea-Gheorghe
ABRUDAN¹**

A fi român în țara ungurească era o crimă în fața cârmuitorilor acestei țări, clădite, din veac, pe temelia fărădelegilor. Iar cel ce cuteza să dea glas credinței sale românești fără sfială, purta pece-tea trădătorului de patrie și era scris cu slove de osândă în catastifele negre ale stăpânirii¹².

„Și osânda cea mai grea căzuse asupra sluji-torilor altarului, pentru că stăpânirea ungurească înțelesese că preoții români au fost vestalele, care au ținut pururea vie flacăra focului credinței naționale în sufletul poporului românesc¹³.”

Preot dr. Sebastian Stanca

Rândurile de mai sus îi aparțin preotului cărturar transilvănean Sebastian Stanca (1878-1947)⁴, unul dintre sutele de preoți români ardeleni, ortodocși și greco-catolici, care au pățimit și au suferit abuzuri, umiliri, arestări, privări de libertate, deportări și internări forțate în timpul Primului Război Mondial⁵. Citatele, extrase din operele istoriografice ale părintelui Stanca, dau glas în mod sugestiv motivelor care au determinat autoritățile austro-ungare să pună sub o supraveghere atentă preoțimea și intelectualitatea românilor ardeleni, bănățeni și bucovineni în cursul conflagrației mondiale și să aplice o serie de măsuri restrictive și punitive împotriva acestora după angajarea militară a României de partea forțelor Antantei⁶. În studiul de față mi-am propus să surprind un capitol prea puțin cunoscut mediului eclesial, cultural, militar, politic și național românesc – cu toate că s-a bucurat în istoriografia românească de atenția pr. academician Mircea Păcurariu⁷, și, recent, de cea a unor reprezentanți ai școlii clujene de istorie⁸-, și anume arestarea de către autoritățile austro-ungare a sute de preoți români din Transilvania, în momentul emiterii declarației

EROI ȘI MARTIRI AI NEAMULUI

de război a Regatului României din 15/28 august 1916, încarcerarea și deportarea lor în diferite orașe din centrul și vestul Ungariei pe întreaga durată a anilor 1916-1918. Scopul declarat al acestui material este de a contribui la cultivarea memoriei acestor sacerdoți români care s-au jertfit pentru ceea ce au considerat în epocă a fi „războiul pentru întregirea neamului”, la sfârșitul căruia s-a înfăptuit succesiv unirea Basarabiei, Bucovinei, Transilvaniei, Banatului, Maramureșului și Crișanei cu regatul român luând naștere „România dodoloață”, cum o numește Lucian Blaga în „Hronicul și cântecul vârstelor”⁹, sau „România Mare”, cum a rămas în conștiința românească până în ziua de astăzi.

Reacția rapidă și implementarea consecventă a măsurilor punitive derulate de guvernul de la Budapesta împotriva intelectualității române din Transilvania în august 1916 denotă existența unui plan bine pus la punct, pe care autoritățile maghiare nu l-au inventat pe loc, ci pe care îl aveau deja elaborat, astfel că nu a fost nevoie decât să facă recurs la o strategie existentă pe hârtie. Am putea crede că starea de război însăși constituie o explicație plauzibilă la această constatare, din moment ce războaiele au cauzat ample mișcări de populație și dislocări demografice din zone strategice și de pe linia frontului, mișcări operate fie de propriile autorități, ca o precauție împotriva sabotajelor și spionajului, fie de noul ocupant, din motive similare ori terțe. Desigur, această explicație se susține și în cazul Transilvaniei, însă aici în particular, și în Austro-Ungaria, în general, autoritățile au operat încă din primul deceniu al secolului XX regulamente, planuri și strategii ce urmau a fi implementate în ceea ce privea administrația civilă și populația în caz de război. În cazul Transleithaniei, deci a jumătății maghiare a Monarhiei Austro-Ungare – care cuprindea Banatul și Ardealul –, aflată sub autoritatea guvernului budapestan a fost elaborat un plan strategic de maghiarizare forțată a românilor, plan sintetizat într-o lucrare amplă, confidențială, realizată în 1907 de Antal Huszár, funcționar al Ministerului de Interne de la Budapesta, și publicată în 25 de exemplare sub titlul „Românii din Ungaria. Pentru întrebuițare confidențială” în beneficiul membrilor guvernului¹⁰. Lucrarea prezenta date statistice, etnice și religioase pe unitățile administrative ale Ungariei și făcea referire explicită la instituțiile românești care susțineau românismul din Ungaria: cele două Biserici (ortodoxă și unită), sistemul școlar confesional, băncile, organele de presă și Astra, aducând, totodată, în discuție măsurile care ar trebui implementate de guvern pentru combaterea, restrângerea și chiar sistarea activităților acestora. Din cuprinsul lucrării lui Antal Huszár rezultă în mod limpede că exponenții principali ai

românismului din Transilvania erau preoții, profesorii seminariilor teologico-pedagogice și ai gimnaziilor românești, precum și miile de dascăli ai școlilor confesionale, caracterizați drept cei mai de seamă „agenți” ai Partidului Național Român. Referitor la preoții ortodocși, în special, lucrarea sublinia că aceștia sunt cei care realizau „educația politică a popoului român, al cărui suflet și centru este preotul”. Din acest motiv Huszár propunea suspendarea autonomiei Bisericii Ortodoxe, controlarea mai strictă și cenzurarea manualelor utilizate în seminariile preoțești ortodoxe de la Sibiu, Arad și Caransebeș, precum și înființarea unei Facultăți de Teologie Ortodoxă în cadrul Universităților de la Cluj sau Budapesta cu internat și limba de predare maghiară, prin intermediul acestor instituții putându-se dobândi „o educație și instrucție patriotică, care ar asigura nu numai patriotismul preoților, ci și al credincioșilor, care astăzi (1907, n.n.) lasă mult de dorit”¹¹.

Constatarea rolului proeminent jucat de Biserică și școală, de preoți și învățători în viața culturală, politică și națională a românilor ardeleni nu a fost însă conștientizat doar de autoritățile maghiare, ci la aceeași concluzie a ajuns marele istoric și om de cultură român Nicolae Iorga în lucrările sale dedicate istoriei și situației de la începutul secolului XX a românilor din Transilvania și Ungaria¹², cum reiese limpede mai ales din paginile volumelor „Sate și preoți din Ardeal” – închinat „preoților și învățătorilor din românimea de peste munți, **celor prin care se păstrează neamul**” (subl. noastră) în așteptarea viitorului care atârna de vrednicia noastră”¹³ –, publicat la București în anul 1902, „Neamul românesc în Ardeal și Țara Ungurească la 1906”, apărut tot la București în anul 1906¹⁴, sau din articolele publicate în ziarul „Neamul românesc”¹⁵.

Cunoscând această realitate și stare de spirit din Transilvania, dar și din alte părți ale Ungariei, unde minoritățile reprezentau de fapt blocuri demografice majoritare compacte, guvernul de la Budapesta a decis transpunerea în plan legislativ a unor prevederi care să permită, în împrejurări excepționale, introducerea unor măsuri restrictive asupra populației civile. Astfel, în noiembrie 1912 a fost adoptat un codicil secret marcat „Cs-1” prin care s-a introdus în regulamentul de funcționare al jandarmeriei din Ungaria articolul 11 ce prevedea ca persoanele suspecte de spionaj să fie reținute în ziua mobilizării. În virtutea acestei prevederi legislative arestările operate de autorități în rândul persoanelor aparținând naționalităților nemaghiare au început în 25 iulie 1914, așadar mai înainte de declanșarea propriu-zisă a conflagrației mondiale, cu o așa de mare amploare, încât numai după o săptămână,

la 2 august 1914, Ministerul de Interne ungar a emis un decret de modificare a articolului 11 al Codicilului amintit în sensul că numai acele persoane să fie arestate care în mod real au o influență negativă asupra pregătirilor de război, ceilalți suspecți fiind raportați poliției și ținuți sub supraveghere, însă nu și reținuți. Cu toate acestea arestările masive au continuat, iar internările în lagăre s-au extins⁶.

Suspiciunile autorităților maghiare nu erau însă neîndreptățite în ceea ce privea loialitatea față de monarhia dualistă a unor preoți și factori de opinie ai românilor ardeleni. Un studiu recent semnat de cercetătoarea Andreea Dăncilă Inean scoate la iveală faptul că Arhivele Naționale de la București ascund documente inedite care sugerează că preoții „Sebastian Stanca și tatăl acestuia, Avram Stanca au stat în perioada neutralității în legătură cu Direcția Poliției și Siguranței Generale de la București, furnizând informații strategice și construind o celulă de acțiune în zona Petroșani dedată activităților de spionaj în favoarea României și pregătind terenul pentru momentul în care trupele române aveau să intre în Transilvania¹⁷. Or, în acest caz nu trebuie să ne surprindă faptul că cei doi preoți pomeniți au fost arestați exact în ziua de 15/28 august 1916 când România a declarat război Austro-Ungariei, iar trupele române au escaladat punctele de frontieră. În acea zi a Adormirii Maicii Domnului suspiciunea de trădare, iredentism și colaborare cu dușmanul a românilor din Austro-Ungaria a aplanat asupra întregii populații românești, ceea ce reiese din mai multe acțiuni și decizii ale autorităților austro-ungare din zilele și lunile următoare, explicând, totodată, adresele de loialitate emise de ierarhia celor două biserici românești, somate de guvern să-și declare loialitatea față de împărat și de cele două guverne de la Viena și Budapesta¹⁸. Ceea ce s-a petrecut

ulterior denotă furia autorităților și dorința lor de a nu pierde lucrurile de sub control, atunci declanșându-se pentru mii de români un calvar care se va sfârși abia în primăvara anului 1919. Prin ordinul nr. 4845 din 31 august 1916 al ministrului ungar de interne către conducerea tuturor comitatelor din Transilvania s-a dis-

Preot Sebastian Stanca, arestat în 15 august 1916, deportat în Sopron și Rust între 16 august 1916-17 februarie 1917

pus supravegherea și urmărirea „cu maximă vigilență a mișcărilor naționaliștilor români [...], a activității mișcărilor naționale române și mai ales a activității asociațiilor române¹⁹. Erau puse în gardă și alarmate, în acest fel, nu numai autoritățile centrale, ci și regionale și locale, care nu au ezitat în a interveni brutal în viața civililor indiferent de vârstă ori sex.

Autoritățile nu s-au limitat doar la supravegherea naționaliștilor români, ci au trecut la o a doua fază de acțiune care a căpătat treptat un veritabil caracter represiv deoarece s-a prevăzut, pe de o parte, arestarea, încarcerarea și deportarea intelectualilor, preoți, dascăli, notari, avocați și ziaristi români transilvăneni acuzați de „trădare de patrie”, „simpatie față de Regatul român”, „instigare împotriva autorităților”, „spi-

onaj în favoarea României” și „instigare contra națiunii maghiare și legii maghiare”, iar, pe de altă parte, numirea unor comisari ministeriali maghiari în toate „preparandiile confesionale române²⁰, precum și instituirea unei „granițe culturale” pe lanțul Carpaților ce însemna de fapt etatizarea și maghiarizarea tuturor școlilor confesionale românești, ortodoxe²¹ și greco-catolice, în interesul „siguranței statului” (ungar, n.n.) pentru ca „țara (Ungaria, n.n.) să fie pe deplin asigurată în contra strecurării oricărui spirit de atragere către statul vecin, mai ales în comitatele mărginașe”, cum se exprima ministrul ungar Albert Apponyi²². Cu alte cuvinte, autoritățile maghiare au intenționat extragerea și alungarea din mijlocul comunităților românești a liderilor formatori de opinie, și în mod special a preoților, deoarece, așa cum am arătat deja prin cuvintele lui Sebastian Stanca și a lui Antal Huszár, „preoții au fost vestalele care au ținut pururea vie flacăra focului credinței naționale în poporul românesc” și au reprezentat sufletul mișcării naționale a românilor ardeleni.

Desigur, chiar dacă nu cunoaștem cu exactitate încă la nivelul întregii Transilvanii efectele produse de măsurile restrictive și punitive antiromânești ale guvernelor budapestane din perioada imediat următoare intrării României în război, putem constata că doar într-un singur comitat ardelean, Solnoc-Dăbâca, aceste acuze au fost exprimate și materializate juridic, numai în perioada septembrie-decembrie 1916, la adresa unui număr de 179 de români²³. Arestarea și deportarea intelectualilor români nu s-a mărginit doar la spațiul intracarpatic, unde se derulau confruntările militare, ci a cuprins tot arealul geografic locuit de românii din regatul Ungariei. De asemenea documentele vremii ne dezvăluie că ridicarea și internarea fruntașilor români nu s-a realizat pe baza unor dovezi clare, cu atât mai puțin în urma unor procese juridice și

Internații din Rust, 1916-1917

a unor verdicte emise de autoritățile competente, fiind în multe cazuri nimic altceva decât rezultatul unui abuz generat de tensiunea încinsă a războiului, precum și a excesului de zel al autorităților locale ungurești de a-i dezavua pe posibii trădători ai patriei. O mărturie elocventă în acest sens ne-o oferă scrisoarea stegarului Eugen Suciuc din Ineu către mitropolitul ortodox Vasile Mangra de la Sibiu, prin care ierarhul era rugat, la 30 septembrie 1916, să intervină pe lângă autoritățile centrale maghiare pentru eliberarea tatălui său, avocatul dr. Ioan Suciuc, „de vreo două săptămâni internat în Veperd (Șopron)”. Stegarul român era convins că intervenția mitropolitului va avea sorți de izbândă deoarece „chestia e dealfel ușoară, căci procedură legală în contra sa nu s-a pornit, ci fu provocat să-și părăsească casa și să plece la locul lui de acum. Iar de altă parte, e cert că nu a comis nicio faptă, ce ar justifica această internare, provocată prin vreun hiperzelos funcționar”²⁴.

O mărturie sugestivă referitoare la motivul arestării, deportării sau încarcerării preoților românești din Transilvania a oferit-o la scurtă vreme după Marea Unire, cunoscutul romancier ardelean Liviu Rebreanu. În romanul său „Pădurea spânzuraților”, publicat în anul 1922 în memoria fratelui său, „Emil, executat de austro-unguri, pe frontul românesc în anul 1917”, scriitorul amintește două cazuri de preoți internați în Ungaria, protopopul octogenar Groza din Parva și preotul Constantin Boteanu, ambii fiind arestați deoarece fuseseră percepuți drept „periculoși pentru liniștea” comunelor. Romancierul, care cunoștea atât de bine viața satului românesc al cărui fiu credincios era, a subliniat totodată vina de care preoțimea românească se făcea automat vinovată în fața autorităților ungurești, anume faptul că preotul român predica de pe amvon nelepădarea și păstrarea cu sfințenie a „limbii strămoșești” și a „credinței în Dumnezeu”²⁵. Or, autoritățile maghiare, civile și militare, care o dată cu prelungirea conflictului militar și cu intrarea României în război se confruntau tot mai mult nu numai cu problema dezertărilor de pe linia frontului, ci și cu nemulțumirea crescândă a populației pe fondul lipsurilor de

orice fel, generate de efortul de război al statului, au dorit prin măsurile punitive luate la adresa clerului român să evite escaladarea mișcării naționale românești, în slujba și în fruntea căreia se pusese încă din veacul al XVIII-lea ierarhia, protopopii și clerul parohial²⁶.

Să vedem însă în continuare cum și în ce fel s-au făcut arestările și internările preoților, încercând mai apoi să întocmim o serie de statistici prin care să observăm mai limpede dimensiunea numerică înregistrată asupra preoțimii transilvănene a măsurilor punitive ungurești.

Din memorialistica vremii se poate ușor reconstrui următorul traseu al celor arestați: preoții sau ceilalți intelectuali au fost ridicați fără explicații sau mandate scrise în timpul slujbelor săvârșite în biserici, de acasă sau de pe stradă de către jandarmi care i-au însoțit până la cel mai apropiat post de poliție sau notariat comunal, de unde au fost expediați, „între baionete” pe jos, cu trăsura sau cu trenul, către sediile poliției sau al pușcăriilor din reședințele comitatelor, cei mai mulți ajungând în Sibiu, Sighișoara, Mediaș, Cluj, Târgu Mureș, Alba Iulia, Orăștie, Odorhei, Făgăraș, Seghedin, Timișoara, Oradea și Arad. O parte a celor ridicați au rămas încarcerați în așteptarea deschiderii proceselor de judecată, altă parte însemnată fiind expediați către vestul Ungariei în zona localităților Șopron și Ruszt, unde au trăit în condiții mizere până la sfârșitul anului 1918. Desigur, perioada de arest și internare a fost însoțită de umilințe, violențe verbale și fizice, amenințări, raționalizare extremă a hranei și a pieselor vestimentare, limitarea comunicării cu cei de acasă. Textele memorialistice publicate în epoca interbelică de comerciantul George Moldovan²⁷, de pr. greco-catolic Septimiu Popa²⁸, dar mai ales cele adunate împreună de pr. Sebastian Stanca în volumul „Contribuția preoțimii române din Ardeal la războiul pentru întregirea neamului”²⁹ descriu în mod amănunțit arestul, detenția și internările preoțimii. Pentru a ilustra cele afirmate voi exemplifica prin câteva texte memorialistice semnate de Sebastian Stanca.

Alături de alți intelectuali din Sebeșul-Săsesc, preotul Sebastian Stanca a fost arestat, încarcerat și apoi deportat în comitatul Șopron. Referitor la momentul deținerii și al despărțirii de familie preotul Stanca scria că s-a petrecut „la miezul nopții” într-o atmosferă de liniște și acalmie, ceea ce confirmă faptul că datorită legăturilor sale cu Direcția Poliției și Siguranței Generale de la București, acesta se aștepta să fie ridicat de autorități. Desigur, rândurile sale denotă și perspectiva retrospectivă a evenimentelor prin cunoașterea deznodământului fericit și a împlinirii naționale de la 1 decembrie 1918: „La miezul nopții, când abia ațipisem în urma agitațiilor zilei, mă trezește brusc un zăngănit de arme. În casă intrase un strajămeșter (sergent-major, n.n.) cu doi jandarmi înarmați până în dinți. Eram uimit de această încălcare

nocturnă câtă vreme îmi știam toate ușile încuiate. M-am dumerit însă îndată. La poartă, stau de strajă lași doi împăcați cu baionetele pe pușcă, la scările locuinței doi sergenți de poliție, iar alături de ei un băiat de lăcătuș cu o uriașă legătură de chei false. Atunci am înțeles. Strajămeșterul, mulțumit de succesul planului infernal, mă declară imediat arestat și mă provoacă să mă îmbrac, gătindu-mă «de un drum lung». Când nevasta voi să-mi dea rufele și hainele necesare pentru drumul lung, împănatul a oprit-o cu vorbe aspre: «Nu-i trebuie nimic și n-are să-și ia nimic». Și nu mi-a lăsat decât hainele de vară de toate zilele, ba la urmă mi-a scotocit din buzunare briceag, ceruză (creion, n.n.), caietul de notițe și tot. Eram în curat, că «drumul lung» nu poate fi altul, decât drumul veșniciei, glonțul sau spânzurătoarea. Ce mari și minunate sunt lucrurile lui Dumnezeu în împărăția sufletului omenesc. În momentele cele mai grele ale vieții, dă acestui suflet energii neînchipuite. O liniște grozavă mi-a cuprins sufletul în aceste momente, liniștea înspăimântătoare, care ca un preludiu cuprinde natura întregă în preajma furtunei ce clocote înăbușită în adâncime. Îmi făcusem repede seama cu mine. Dacă atâtea sute și mii de mucenici au sângerat pentru înfăptuirea unui ideal visat de veacuri, cu atât mai vărtos acum când înfăptuirea e în prag, reclamă acest ideal jertfă și mai multă de sânge. Iar dacă Dumnezeu mi-a scris ca și eu să dau acest tribut glorios și sfânt, fie voia Domnului. Acum înțeleg pe deplin, de ce cei mai mari nevinovați ai istoriei au pășit pe treptele eșafodului cu atâta liniște și bărbăție³⁰.

În ciuda acestei liniști întâmpinată cu bărbăție, Stanca dă frâu liber emoțiilor, durerii și îngrijorării ce l-au cuprins în momentul reținerii gândindu-se nu la sine, ci la familie, la despărțirea de soție și de cei trei copii, la soarta lor în timpul lipsei sale. Ridicarea de

acasă a fost făcută de „jandarmi cu baionete”, care-l vor însoți la postul de poliție, apoi la gară, de unde au fost expediați cu trenul la Sibiu. Pe străzile Sibiului, de la gară la poliția de frontieră, Stanca și tovarășii săi s-au confruntat pentru prima dată cu oprobiul public și plebea orașului, „care ne scuipa, ne huiduia și în urlete grozave ne trimitea la spânzurătoare”. Acest tratament a continuat și la sediul poliției de frontieră unde, alături de alți români și românce arestate, între care merită reținut numele istoricului Ioan Lupaș și al mamei lui Octavian Goga, au fost întâmpinați „cu cele mai triviale și neaoșe înjurături ungurești”³¹.

După o zi petrecută în arestul celor de la poliția de frontieră, Stanca cu ceilalți români reținuți au fost duși la gară, urcați într-un „vagon de cărbuni” și trimiși la Șoproon. Călătoria a durat mai multe zile și nopți ducându-i pe la Copșa Mică, Teiuș, Cluj, Oradea, Seghedin, Budapesta, Győr, timp în care Stanca subliniază că toți arestații au îndurat frigul nopții și arșița zilei, iar hrana le-a fost pâinea, slănină, cârnații și cașul primit în anumite gări de la diferiți preoți și țărani români care s-au milostivit de ei. Lipsurile și angoasele au fost însă depășite cu ajutorul credinței și al rugăciunilor, în grupul celor 16 arestați fiind șapte preoți, astfel că într-o duminică în frunte cu protopopul Ioan Lupaș au săvârșit mai multe rugăciuni și cântări bisericești primenindu-și sufletele „cu vraja dulce a credinței religioase”³². Curajul și tăria cu care toți și-au îmbrățișat soarta sunt fisurate doar în momentul aducerii aminte de cei dragi rămași acasă, o rugăciune făcută de părintele Lupaș „pentru familie, soție și copii” fiind urmată de o emoție colectivă până la lacrimi³³.

În aceeași manieră, Sebastian Stanca descrie momentul ajungerii în localitatea Rust, limitrofă orașului Șoproon, menționând că: „în amurgul serii de 5 sept[embrie] pe când ciur-

zile de vite coboară de pe colină intram în sat și amestecați cu aceste vite blânde, care căscau ochii mari la veneticii necunoscuți, ne facem intrarea «festivă» în cuibul, care avea să închidă pe lungă vreme cu lanțurile nelegiuirilor suspinele sufletelor noastre obosite. Un polițai ursuz ne ia din nou pomelnicul și după ce ne cetește regulile aspre ale internării ne dă drumul în comună. Zadarnică ne-a fost reclamația că n-avem bani, n-avem haine, n-avem alimente, n-avem nimic și zadarnică cererea ca să ne dea un adăpost. O ridicare din umeri a fost tot răspunsul. Noroc că în comună erau multe case goale, pe care mai cu binele, mai cu forța le ocupam câte doi-trei în tovarășie”³⁴.

Cu același lux de amănunte este descrisă și viața exilaților („expuși primejdiei de a pieri aici de foame”³⁵), relația cu autoritățile maghiare (cărora „suferința noastră le oferă prilej de plăcere și satisfacție”³⁶), precum și lipsa de ocupație a celor internați, Stanca notând în acest sens că erau „lipsiți de orice ocupație fizică și intelectuală nu ne rămâne alta decât să hoinărim vagabonzi pe uliți, pe malul lacului și prin vie. Pândarii ne urmăresc însă cu o vigilență respectabilă și nu îndrăznim să ne apropiem de boabele strugurilor ispititori. Colindăm potecile presărate cu foile de vie topite de otrava brumei, poposim la o răscruce, stăm ceasuri întregi tolăniți pe țelina ruginită, nostalgia ne taie firul vorbelor și jalea după cei rămași acasă ne copleșește”³⁷.

Dar cea mai gravă lipsă pe care internații au fost nevoiți să o îndure a fost alimentația precară, Sebastian Stanca aducând în discuție această situație de mai multe ori. Prima oară notează că una din mesele de la începutul internării a constat dintr-un „papricaș piperat, o compoziție imposibilă de apă caldă, roșie, amestecată cu zgârciuri și oase”, în urma căreia tuturor li s-a deschis o perspectivă „disperată pentru viitor”, pentru

Protopopul ortodox al Făgărașului Nicolae Borzea, internat la Oradea între septembrie 1916-mai 1917

că cei mai mulți au rămas „flămânzi, lăsând neatins blidele cu marginile înflorite de murdărie”³⁸. Despre aceeași situație se relatează în altă parte următoarele: „Cu alimentația o ducem tot mai rău. Voluminoasa noastră cârciumărită ne înăsprește tratamentul din zi în zi. Carnea de bou bătrân pusă la fiert la 11 ni se așterne caldă la ora 12, garnisită cu legume crude, stropite cu apă rece, sare și oțet. Zgârciurile de stomac ne silesc adeseori să postim ziua întreagă”³⁹. Lipsa alimentației și precaritatea acesteia le va dăuna multor internați, Stanca menționând că celor mai mulți li s-a „ruinat stomacul” din această cauză, autoritățile maghiare mutându-i pe majoritatea românilor internați de la Rust în orașul Șoproon. Despre atmosfera și zilele petrecute acolo Stanca nota: „Supravegherea în Șoproon e mai severă, cu ordinul de prezentare la poliție de două ori pe săptămână, cu opreliștea strictă de a cerceta localurile publice și ieșirea din oraș. Ni se indică un singur loc de întru-nire, cafeneaua „Panonia”, cu o masă dosită, rezervată anume pentru noi, pentru ca poliția să ne aibă la dispoziție în tot momentul”⁴⁰.

În ciuda restricțiilor internației români din localitățile diferite ale vestului Ungariei au reușit să comunice între ei, Sebastian Stanca făcând în câteva locuri referire la situația conaționalilor săi din zonele învecinate: „Din satele județului ne vin vești tot atât de triste. Preoții și intelectualii internați rabdă foame și frig și ca să poată rezista ace-

tor dușmani indezirabili mulți s-au angajat la scosul cartofilor de pe câmp, la culesul cucuruzului, iar în timpul iernii la tăiat de lemne în curțile gospodariilor pentru ca să-și poată asigura o bucată de pâine și un colț de adăpost”⁴¹. Privațiunile suferite i-au adus pe unii la limita răbdării, Stanca însuși notând că entuziasmul curajos de la început se estompase transformându-se într-o „resemnare apatică”, puterea de a privi înainte și nădejdea eliberării și a întoarcerii acasă izvorând din puterea credinței. Cuvintele părintelui Stanca sunt edificatoare: „Bolnavi, flămânzi și încremeniți de frig, pe sufletele noastre se înstăpânise o resemnare apatică și în negura desiluriilor zilnice doar o mică rază de nădejde ne mai lumina cărările, credința în Dumnezeu, care și din piatră poate face pâine și din moarte poate naște viață”⁴².

Pe baza mărturiilor strânse de la cei încarcerați în diferite închisori, același pr. Sebastian Stanca a realizat următoarea descriere a atmosferei carcerale: „În aceste închisori preoții români sunt înjosiți ca cele mai urgisite animale, alături de toți tâlharii, vagabonzii, bicherii (pramatie/chefliu, n.n.), haimanalele, țigani și prostituatele. Dormeau pe scândurile goale, fără nici un fel de așternut. Odată sau de două ori pe an li se dădea un braț de paie, care în scurtă vreme se făcea gunoi. Insecte de tot soiul bâjbâiau cu milioanele. S-au umplut toți de păduchi. Odată pe zi erau scoși la aer în curte timp de 10-30 minute fără a avea permisiune să vorbească unul cu altul. Noaptea le țineau tovărășie șoarecii și cloșanii. Trebuințele trupești erau siliți să le satisfacă în celulă unde erau strâmtorați 8-15 inși. De mirosul greu și ucigător, cei mai mulți și-au atras boli grele și incurabile”⁴³. Cu privire la alimentația primită de cei închiși Stanca preciza că porțiile de hrană variaseră în funcție de oraș și de „felul închisorii”, în cele mai multe deținuții primind mâncare „numai o dată pe zi, o bucată de pâine neagră și uscată”. În anumite închisori, precum cele din Făgăraș, Brașov și Sibiu aceștia primiseră „zamă de morcovi sau napi de vite în fiecare zi, de două ori pe săptămână varză mucedă cu șoric de porc”, iar în cea din Târgu-Mureș, „zamă dulce de fasole sau cir de mămăligă și de două ori pe săptămână varză acră cu oase de oaie”. Regimul din închisoarea de la Cluj fusese puțin diferit, deoarece acolo deținuții „primeam mâncare de trei ori pe zi după un meniu special. Dimineața, apă caldă cu chimin sau cafea neagră din coaje arse de pâine, la prânz zamă de cartofi, fără cartofi sau zamă de fasole, cir de bostani, brusturi și otavă fiartă în apă. Rar, câte o bucată de zgârciuri de vită. La cină, rămășițele de la amiaz, brânză cu viermi, cârnați de cal sau pește împutit”. În restul închisorilor meniul constase în „zamă de cartofi degerați, de morcovi sau napi și mămăligă. Dejunul și cina răbdări prăjite în foame cu scânteii și domolite cu lacrimi”⁴⁴.

La începutul anului 1917, în urma numeroaselor intervenții ale populației locale, incapabilă să întrețină numărul mare de încarcerăți, autoritățile maghiare au procedat la eliberarea unui însemnat număr de deținuți, printre aceștia numărându-se și preotul Sebastian Stanca, eliberat la 17 februarie 1917. Eliberarea nu i-a ușurat situația, dimpotrivă, întors acasă și-a aflat avu- tul „pustiu”, în „jaf și mizerie”, fiind obligat să se prezinte de două ori pe săptămână la poliție și să suporte supravegherea fiecărei acțiuni de către organele de ordine maghiare⁴⁵.

Referitor la atmosfera din închisori, la modul și felul în care s-au derulat anchetele Sebastian Stanca consemnează: „Frigul își făcuse strat în zidurile reci și umede și nu-l putea domoli nici răsuflarea robilor, nici plimbările lor agitate prin celule. Mai îngrozitor a fost însă tratamentul la investigații. Legați în lanțuri, care le tăiau adânc în carne, deținuții erau târați în fața judelei de instrucție. Interogatoriile erau însoțite de pumni, pumni, ghionturi și maltratări. Bieții mucenici se întorceau în celule cu degetele zdrobite de ciocane, cu picioarele ucise de potcoavele cizmelor jandarmilor, cu răni adânci în piept, în brațe, în spate și plini de sânge cu obrazul umflat și plin de vânătăi, cu unghiile și părul smuls, cu capul plin de cocori. Pe mulți îi aduceau pe sus schingiuți și mai mult morți și îi aruncau cu injurăuri sălbătice în mijlocul celulei ca pe niște hoituri netrebnice. [...] Torturile suferite nu se pot descrie. Regimul temniței a fost îngrozitor”⁴⁶.

Cu toate acestea, deținerea, încarcerarea și deportarea preoților români transilvăneni în Ungaria nu poate fi comparată cu sistemul penitenciar comunist, cum s-a încercat de către unii. În acest sens, trebuie precizat că cei deținuți și deportați au beneficiat de o „pensie” de internare (care varia de la câteva coroane, până la câteva zeci de coroane și care îi permitea celui deținut asigurarea unui minim

alimentar), de colete cu alimente expediate de familie sau de diferitele bănci românești, puteau trimite și primi corespondențe, aveau acces la diferitele periodice ale vremii, inconvenientul, pentru un intelectual, fiind arestul la domiciliul stabilit, într-un teritoriu străin, condițiile improprie, ocară populației maghiare, precum și limbajul aspru și jignitor utilizat de autoritățile de ordine maghiare⁴⁷.

În ceea ce privește numărul celor arestați, încarcerăți și internați în vestul Ungariei trebuie precizat că nu există încă o statistică clară, definitivă atât în ceea ce-i privește pe preoți, cât și pe laici. De aceea cifrele pe care le voi prezenta în continuare nu pot fi considerate exacte, ci doar relative, urmând ca numai pe viitor, în urma depistării și fructificării tuturor surselor încă inedite, să se poată întocmi o statistică completă.

După retragerea armatei române din Transilvania la sfârșitul lui septembrie 1916, Ministerul de Justiție de la Budapesta a dispus începerea proceselor pentru „trădare de țară”, astfel că numai în septembrie au fost deschise 257 de procese împotriva intelectualilor, țăranilor și muncitorilor români din Transilvania acuzați de agitații naționaliste. În toamna anului 1916 numărul internaților români din jurul orașului Șoproon și al celor din Seghedin era apreciat ca variind între 2.000 și 3.000 de persoane, pe lângă preoții deja amintiți numărându-se nume cu rezonanță ale culturii și vieții politice românești din secolul XX, precum Gheorghe Dima, Valeriu Braniște, Ion Clopoțel sau Emilian Cioran⁴⁸.

În urma unei anchete, ale cărei date nu au fost însă decât parțiale, realizată la inițiativa și sub egida Astei în anii 1921-1922 de către autoritățile civile și ecleziastice locale transilvănene, istoricul și publicistul Teodor V. Păcățian (1852-1941) a calculat un număr de 1.734 de români arestați și internați în închi-

sori și lagăre de către autoritățile maghiare din întreaga Transilvania după declarația de război a României și intrarea trupelor române în Transilvania⁴⁹. Numărul acestora a fost însă cu siguranță mai mare, deputatul bucovinean în parlamentul austriac de la Viena, Constantin Isopescu-Grecul, vorbind într-o interpelare din toamna anului 1916 de circa 6.000 de cetățeni de naționalitate română din Transilvania care au fost internați în lagăre și închisori, solicitând intervenția suveranului

în favoarea acestora⁵⁰. Alte surse din epocă vorbesc despre „sute și mii de români” care au fost arestați, deportați sau bătuți și umiliți de autoritățile austro-ungare în cursul anilor 1916-1918 datorită faptului că au fost suspecți și învinuiți pentru activități „nepatriotice” sau „proromânești”⁵¹, în timp ce listele de suspecți întocmite de autorități indică cifra rotundă de 10.000 de persoane⁵².

Referitor eminentemente la preoții români care au avut de suferit în perioada Marelui Război, Sebastian Stanca a realizat și publicat în anul 1925, pe baza informațiilor colectate de la preoții închiși, internați și refugiați, următoarea statistică: 16 preotese și 252 preoți, ortodocși și uniți, din Transilvania și Banat, mai ales din vecinătatea graniței cu România – din cuprinsul

județelor actuale Caraș-Severin, Hunedoara, Alba, Sibiu, Brașov, Covasna, Harghita și Mureș – au fost internați în lagărele înființate în comunele din jurul orașului Șopron și în Voivodina; 3 preotese și 111 preoți ortodocși și uniți au fost încarcerati în închisorile din Cluj, Făgăraș, Târgu Mureș, Odorhei, Timișoara, Seghedin și Vaț; 106 preoți ortodocși și uniți au plecat în pribegie dincolo de munți alături de armata română după mijlocul lui septembrie 1916, retrăgându-se ulterior în Moldova și în Basarabia, iar unii ajungând până în Ucraina și în Rusia; 15 preoți și-au pierdut viața în perioada arestului, interogațiilor, internărilor și a pribegiei, alți 28 trecând la cele veșnice, în urma suferințelor și a lipsurilor îndurate, la scurtă vreme după ce au revenit la casele lor⁵³.

Cea de a doua statistică întocmită și publicată la mijlocul anilor douăzeci ai secolului trecut de Romulus Căndea (1886-1973) cu referire doar la clericii Mitropoliei Ortodoxe cu sediul la Sibiu⁵⁴, compusă din trei eparhii (a Transilvaniei, a Aradului și a Caransebeșului) prezintă următoarele date centralizate: din Arhiepiscopia Ardealului cu un număr total de 1.037 clerici la sfârșitul anului 1915 (930 preoți parohi, 24 administratori parohiali, 54 capelani, 18 preoți pensionari, 2 arhimandriți și 9 diaconi)⁵⁵, 97 preoți și 6 elevi seminariști ai Seminarului Andreian⁵⁶ au fost internați, 45 întemnițați, iar 106 au pribegit în Vechiul Regat, în Moldova și în Ucraina; din Episcopia Aradului au fost internați 17 preoți, alți 12 fiind puși sub arest la domiciliu; iar din Episcopia Caransebeșului au fost internați 13 preoți și 3 elevi seminariști de la Seminarul diecezan⁵⁷.

Chiar dacă aceste date statistice nu au fost complete, din ceea ce au evidențiat atât Stanca, cât și Căndea încă din perioada interbelică se poate observa că doar din Arhiepiscopia Ortodoxă a Ardealului în a doua jumătate a anului 1916 au fost arestați, închiși și internați ori au fugit în exil din fața autorităților maghiare unul din patru preoți, statistic vorbind 25% din numărul total al clerului ortodox, numai în patru din cele treizeci și patru de protopopiate ale eparhiei nu a fost luată nici o măsură asupra clerului, cea mai afectată de măsurile punitive ungu-rești fiind preoțimea din protopopiatele Sibiu, Brașov, Bran, Treiscaune, Alba Iulia, Avrig și Făgăraș⁵⁸.

O a treia statistică mai amplă a fost realizată spre sfârșitul perioadei interbelice de preotul profesor Grigore N. Popescu (1901-1961), care în urma centralizării informațiilor primite de la autoritățile locale (primării și oficii notariale) și regionale (preturi de plasă și prefecturile județene) de pe întreaga suprafață a țării, coroborate cu datele oferite de lucrarea lui Sebastian Stanca, a publicat în anul 1940 două volume intitulate sugestiv: „Preoțimea română și întregirea neamului”⁵⁹. În volumul II, subintitulat „Temnițe și lagăre”⁶⁰, este realizată o statistică alfabetică, pe județele României Mari, a tuturor preoților militari, a călu-

gărițelor de caritate și a preoților de mir români, ortodocși și greco-catolici, care au fost arestați, judecați, încarcerați, bătuți, internați în lagăre, refugiați sau care și-au pierdut viața în cursul anilor 1914-1919. Statistica finală a lucrării lui Grigore N. Popescu oferă următorul tablou

Preoți	Ortodocși	Greco-catolici	Total
Întemnițați	199	53	252
Internați	166	52	208
Refugiați	83	13	96
Bătuți, maltratați	114	16	130
Morți în temnițe și în urma suferințelor	20	1	21
Omorâți	31	4	34
Apărători ai populației, naționaliști	53	14	67

la scara României interbelice⁶¹.

O ultimă statistică a fost întocmită cu meticulozitate de către părintele academician Mircea Păcurariu și publicată în anexele lucrării sale „Politica statului ungar față de Biserica românească din Transilvania în perioada dualismului 1867-1918”, apărută la Sibiu în anul 1986. Pe baza celor trei statistici amintite mai sus, a altor titluri bibliografice și a unor surse inedite, extrase din Arhiva Mitropoliei Ardealului de la Sibiu, rezul-

Preoți ardeleni și bănățeni, ortodocși și uniți	Nr.
Închiși în diferite temnițe din Transilvania, Banat și Ungaria	411
Deportați în Șopron și în alte zone	218
Refugiați între anii 1916-1919 în România, Basarabia și Rusia	136
Morți în închisoare și în deportare	10
Morți în timpul refugiuului	3
Uciși între toamna anului 1918 și primăvara anului 1919	9
Condamnați la moarte și salvați de armata română sau de enoriași	6
Morți, la scurt timp, după eliberarea din temnițe și deportări	19
Alienați mintal din cauza schingiuirilor	2
Preotese și fiice de preoți închise sau deportate	17
Elevi ai seminariilor teologico-pedagogice	
Deportați în Șopron	6
Refugiați în Vechiul Regat împreună cu trupele române	7
Împușcați	1

tatele la care a ajuns părintele Păcurariu sunt următoarele⁶²:

Evocarea și restituirea acestor mărturii, alături de ilustrarea acestor date statistice sunt în măsură să faciliteze o imagine mai clară a dimensiunii suferinței preoțimii române din Transilvania în perioada

Marelui Război, memorialistica, documentele epocii, istoriografia, dar mai ales cifrele demonstrând că slujitorii altarelor strămoșești, liderii incontestabili ai poporului român din Transilvania, după cum constatase Nicolae Iorga în anul 1902 când scrisese că „istoria Ardealului românesc e o istorie de sate și de preoți”⁶³, au plătit alături de păstorii lor un tribut aspru pentru că și-au iubit limba, neamul și credința, jertfa lor stând la baza „României dodoloaște”, a „României mari” sau a „României întregite”, cum i-au spus chiar ei în epocă. Pe jertfa tuturor acestora și a multor altora s-a zidit România de astăzi, de aceea consider că este datoria noastră a tuturor și a Bisericii în special să-și aducă aminte de ei, să-i pomenim în rugăciunile noastre și să le eternizăm memoria prin monumente publice și cărți care să vorbească peste ani de jertfa lor generațiilor de astăzi și de mâine.

FRAGMENTS FROM THE HISTORY OF THE FIRST WORLD WAR: THE ARREST AND DEPORTATION OF THE ROMANIAN PRIESTHOOD FROM TRANSYLVANIA

This study presents a less known chapter from the history of the First World War in the Romanian, Hungarian and implicit, to the European landscape: the arrest, incarceration and deportation of a significant part of the Orthodox and Greek-catholic Romanian priests from Transylvania by the Hungarian authorities to Western Hungary, near the town of Sopron. After the Romanian Kingdom entered the First World War on the side of the Triple Entente in 15/28 august 1916 and the Romanian army started its campaign in Transylvania, the Hungarian government under the pretext of "non-patriotic" attitudes and accusations of "betrayal", "espionage and sympathy for Romania" of Romanian elite

from Transylvania ordered a repression against Romanian priests, teachers, lawyers and journalists, state measures that intended to chase away the leaders of the communities. The author presents the following statistics: 411 priests were imprisoned in different towns like Cluj, Târgu Mureș, Timișoara, Arad, Oradea and Szeged, 218 priests and 17 priest's wives and priest's children were deported in Western Hungary, 10 priests died during the arrest and deportation, which means that one of four Romanian Orthodox priests suffered under these measures.

Keywords: The Great War, Romania, Austro-Hungary, the Romanian clergy from Transylvania and Banat, repressive measures

NOTE

1 Centrul de Studii Transilvane al Academiei Române, filiala Cluj.

2 Sebastian Stanca, *Contribuția preoțimii române din Ardeal la războiul pentru întregirea neamului (1916-1919)*. Ediție, studiu introductiv, note și indici de Mihai-Octavian Groza și Mircea-Gheorghe Abrudan, Ed. Argonaut/Ed. Episcopiei Devei și Hunedoarei, Cluj-Napoca/Deva, 2015, p. 39.

3 Idem, „Carmen saeculare. Preoțimea română din Ardeal în slujba idealului național”, în *Ibidem*, p. 169.

4 Despre viața și activitatea sa vezi: Mihai-Octavian Groza, Gabriela-Margareta Nisipeanu, Luliu-Marius Morariu (coord), *Sebastian Stanca (1878-1947). Un cleric cărturar din Sebeșul de altădată*, Ed. Argonaut, Cluj-Napoca, 2016; Mircea Păcurariu, *Dicționarul teologilor români*, ediția a III-a, revăzută și adăugită, Ed. Andreiana, Sibiu, 2014, pp. 605-606.

5 Despre conflagrație vezi: Doru Dumitrescu, Mihai Manea, Mirela Popescu, *Mica enciclopedie a Marelui Război (1914-1918)*, Ed. Corint Educațional, București, 2014; Lucian Boia, *Primul Război Mondial. Controverse, paradoxuri, reinterpretări*, Ed. Humanitas, București, 2014; Jay Winter (coordonator), *The Cambridge History of the First World War*, volum I-III, Cambridge University Press, Cambridge,

2014; Gerhard Hirschfeld, Gerd Krumeich, Irina Renz (Hg.), *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*, Erneut aktualisierte und erweiterte Studienausgabe, Paderborn, Ferdinand Schöningh, 2014.

6 Despre participarea României în război vezi: Glenn E. Torrey, *România în Primul Război Mondial*, traducere din limba engleză Dan Criste, Meteor Publishing, București, 2014.

7 Mircea Păcurariu, *Politica statului ungar față de Biserica românească din Transilvania în perioada dualismului 1867-1918*, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1986, pp. 179-209.

8 Alexandru Moraru, *Biserica Ortodoxă Română între anii 1885-2000, volum III, Tom I. Biserică. Națiune Cultură*, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2006, pp. 565-569; Ioan Bolovan, *Primul Război Mondial și realitățile demografice din Transilvania. Familie, moralitate și raporturi de gen*, Ed. Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2015, pp. 33-51; Mihai-Octavian Groza, „Din istoria mai puțin cunoscută a Marelui Război. Instituirea graniței culturale, arestarea, încarcerarea și deportarea preoților români transilvăneni în Ungaria (1916-1918)”, în *Astra Salvensis*, an III, nr. 6, 2015, pp. 43-61; Mircea-Gheorghe Abrudan, „Sebastian Stanca: memorialist al Primului Război Mondial”, în Mihai-Octavian Groza, Gabriela-Margareta Nisipeanu, Luliu-Marius Morariu (coord), *Sebastian Stanca (1878-1947). Un cleric cărturar din Sebeșul de altădată*, Ed. Argonaut, Cluj-Napoca, 2016, pp. 93-135; Mihai-Octavian Groza, Diana-Maria Dăian, „Displacements of Populations in the Years of the Great War. The Arrest, the Incarceration and the Deportation of the Romanian Transylvanian Priests in the West Hungary (1916-1918)”, în Robert Mieczkowski (coord), *Miedzy Geopolityka a Emigracja*, Ed. Armagraf, Varșovia, 2016, pp. 11-32.

9 Lucian Blaga, *Hronical și cântecul vârstelor*, ediție îngrijită de Dorli Blaga, Ed. Humanitas, București, 2012, p. 240. Despre Blaga ca memorialist vezi: Mihai-Octavian Groza, „Lucian Blaga: memorialist al Primului Război Mondial și al evenimentelor premergătoare Marii Uniri”, în *Tabor*, anul IX, nr. 10/octombrie 2015, pp. 72-80.

10 Antal Huszár, *A magyarországi románok. Bizalmas használatra. Munkatársak közreműködésével (Jelen műnek bármilyen formában való nyilvánosságára hozatalát illetőleg a szerzőjog fentartatik)*, Nyomatott a Magyar királyo

állami nyomdában, Budapest, 1907, XXIV + 953 p.). Cea mai amplă sinteză în limba română a acestei lucrări vezi la: Onisifor Ghibu, *Un plan secret al guvernului unguresc din 1907 privitor la maghiarizarea românilor din Transilvania - Un plan secret du gouvernement hongrois de 1907 concernant la magyarisation des Roumains de Transylvanie*, Institutul de Arte Grafice Ardealul, Cluj, 1940.

11 Citat după Mircea Păcurariu, *Politica statului ungar față de Biserica românească din Transilvania*, p. 53.

12 N. Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria Vol. I până la mișcarea lui Horea (1784), Vol. II de la mișcarea lui Horea până astăzi (1915)*, ediție îngrijită și prefațată de I. Opreșan, Ed. Saeculum I.O., București, 2009.

13 N. Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, ediție critică de I. Opreșan, Ed. Saeculum I.O., București, 2007.

14 N. Iorga, *Neamul românesc în Ardeal și Țara Ungurească la 1906*, ediție îngrijită și prefațată de I. Opreșan, Ed. Saeculum I.O., București, 2009.

15 N. Iorga, *Transilvania VIII. Ce pătimește frații noștri*, ediție critică de I. Opreșan, Ed. Saeculum I.O., București, 2011; N. Iorga, *Transilvania IX. Ceasul pe care-l așteptam*, ediție critică de I. Opreșan, Ed. Saeculum I.O., București, 2011.

16 Ioan Bolovan, *Primul Război Mondial și realitățile demografice din Transilvania*, pp. 34-35.

17 Andreea Dăncilă Ineoan, „Sebastian Stanca și generația revistei «Lucefărul»”, în Mihai-Octavian Groza, Gabriela-Margareta Nisipeanu, Luliu-Marius Morariu (coord), *Sebastian Stanca (1878-1947). Un cleric cărturar din Sebeșul de altădată*, Ed. Argonaut, Cluj-Napoca, 2016, p. 90.

18 George Moldovan, *Fragmente din viața internaților zmulși dela vetrele lor de deregătorile maghiare și duși prin lumi streine - după intrarea României în războiul 1916-1918*, Tipografia Libertatea, Orăștie, 1919, p. 4.

19 Ion Popescu-Puțuri, Augustin Deac, *Unirea Transilvaniei cu România, 1 decembrie 1918*, ediția a II-a, București, 1972, pp. 464-465.

20 Albert Apponyi către Vasile Mangra, 6 iunie 1917, în Mircea Păcurariu, *Politica statului ungar față de Biserica românească din Transilvania*, pp. 240-241.

21 Conform unei statistici realizate de Lazăr Triteanu, în anul 1919, fuseseră înglobate în această „zonă culturală” un număr de 236 de școli confesionale ortodoxe din Arhiepiscopia Transilvaniei. Cf. *Ibidem*, pp. 248-249.

22 Albert Apponyi către Vasile Mangra, Budapesta, 2 august 1917, în *Ibidem*, p. 242.

23 Ion Popescu-Puțuri, Augustin Deac, *Unirea Transilvaniei cu România*, p. 467.

24 Eugen Suciu către Vasile Mangra, Feldpost (Câmpul de război) 60, 30 septembrie 1916, în *Vasile Mangra. Corespondență*, volum II, ediție, studiu introductiv și note de Marius Eppel, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2007, pp. 367-368.

25 Liviu Rebreanu, *Pădurea spânzuraților*, Ed. Regis, București, 2007, passim.

26 Despre mișcarea națională a românilor transilvăneni în secolele XVIII-XIX vezi: David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*, Ed. Enciclopedică, București, 2013; Ladislau Gyémánt, *Mișcarea națională a românilor din Transilvania între anii 1790 și 1848*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1986; Keith Hitchins, *Românii*

1774-1866, ediția a II-a revăzută, traducere de George G. Potra și Lidia Răzdolescu, Ed.

Humanitas, București, 2004, pp. 246-334; Keith Hitchins, *Afirmarea națiunii: Mișcarea națională românească din Transilvania 1860-1914*, traducere de Sorana Georgescu-Gorjan, Ed.

Enciclopedică, București, 2000; Adrian Ignat, *Aportul Bisericii la Marea Unire de la 1 decembrie 1918*, Ed. Universitară, București, 2011, pp. 49-186.

27 George Moldovan, *Fragmente din viața internaților*, 75 p.

28 Septimiu Popa, *Temnițele Clujului. Din însemnările unui popa românesc*, Institutul de literatură și tipografie Minerva S.A., Cluj, 1937, 96 p.

29 Sebastian Stanca, *Contribuția preoțimii*, pp. 39-167.

30 *Ibidem*, pp. 45-46.

31 *Ibidem*, p. 47.

32 *Ibidem*, p. 52.

33 *Ibidem*, p. 53.

34 *Ibidem*, pp. 54-55.

35 *Ibidem*, p. 57.

36 *Ibidem*.

37 *Ibidem*, p. 58.

38 *Ibidem*, p. 57.

39 *Ibidem*, p. 58.

40 *Ibidem*, p. 64.

41 *Ibidem*, p. 65.

42 *Ibidem*.

43 *Ibidem*, p. 68.

44 *Ibidem*, pp. 68-69.

45 *Ibidem*, pp. 65-67.

46 *Ibidem*, p. 69.

47 A se vedea: Elie Dăianu, *Însemnări din închisoare și exil (1917-1918)*, volum I-II, ediție îngrijită de Valentin Orga, Maria Aldea, Cosmin Budeancă, Ed. Argonaut, Cluj-Napoca, 2002-2003.

48 Ioan Bolovan, *Primul Război Mondial și realitățile demografice din Transilvania*, p. 41.

49 Teodor V. Păcățian, *Jertfele românilor din Ardeal, Bănat, Crișana, Sătmar și Maramurăș, aduse în războiul mondial din anii 1914-1918*, Sibiu, Editura „Asociațiunii”, 1923, Anexa A, p. 25.

50 Ioan Bolovan, *Primul Război Mondial și realitățile demografice din Transilvania*, p. 45.

51 Teodor Bălan, *Suprimarea mișcărilor naționale din Bucovina pe timpul războiului mondial 1914-1918*, Cernăuți, 1923, pp. 44-166; Ion Popescu-Puțuri, Augustin Deac, *Unirea Transilvaniei cu România*, p. 468.

52 Ion Popescu-Puțuri, Augustin Deac, *Unirea Transilvaniei cu România*, p. 468.

53 Sebastian Stanca, *Contribuția preoțimii*, p. 171.

54 Despre istoria și organizarea acestei mitropolii vezi: Nicolae Popea, *Vechia Metropolia ortodoxa romana a Transilvaniei, suprimarea și restaurarea ei*, Sabinu, tiparul tipografiei lui S. Filtsch (W. Krafft), 1870; Ilarion Pușcariu, *Metropolia românilor ortodocși din Ungaria și Transilvania. Studiu istoric despre reînființarea metropoliei. Dimpreună cu o colecțiune de acte*, Sibiu, Tiparul

Tipografiei Archiepiscopale, 1900; Onisifor Ghibu, *Viața și organizația bisericească și școlară din Transilvania și Ungaria*, București, Institutul de arte grafice „Nicolae Stoilă”, 1915; Remus Roșca, *Monografia mitropoliei ortodoxe române a Ardealului începând de la repausarea arhiepiscopului mitropolit Andreiu baron de Șaguna până astăzi. Contribuții istorice*, Sibiu, 1937.

55 Protocolul Sinodului ordinar al Arhidiecezei gr. orientale române din Transilvania ținut în anul 1916, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, Sibiu, p. 74.

56 Despre această instituție de învățământ teologic ortodox din Transilvania vezi: Eusebiu R. Roșca, *Monografia Institutului seminarial teologico-pedagogic „Andreian” al Arhidiecezei gr. or. române din Transilvania*, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, Sibiu, 1911; Mircea Păcurariu, *230 de ani de învățământ teologic la Sibiu 1786-2016*, ediția a 2-a adăugită, Ed. Andreiana, Sibiu, 2016.

57 Romulus Căndea, „Biserica ardeleană în anii 1916-1918”, în *Candela. Revistă teologică și bisericească*, an XXXVII, nr. 10-11, Cernăuți, 1926, pp. 244-253.

58 *Ibidem*, pp. 246-247. Detalii despre organizarea eparhiei ortodoxe a Transilvaniei în perioada anilor 1761-1918 a se vedea: Mircea-Gheorghe Abrudan, *Ortodoxie și Luteranism în Transilvania între Revoluția pașoptistă și Marea Unire. Evoluție istorică și relații confesionale*, Ed. Andreiana/Presa Universitară Clujeană, Sibiu/Cluj-Napoca, 2015, pp. 454-508.

59 Grigore N. Popescu, *Preoțimea română și întregirea neamului. Chipuri, fapte suferinți și pilde pentru viitor*, volum I, Tipografia „Vremea”, București, 1940.

60 Idem, *Preoțimea română și întregirea neamului. Temnițe și lagăre*, volum II, Tipografia „Vremea”, București, 1940.

61 *Ibidem*, p. 357.

62 Mircea Păcurariu, *Politica statului ungar față de Biserica românească din Transilvania*, pp. 179-199, 260-282.

63 N. Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, p. 27.